

ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Antoniou, Dimitris (2025). *Why not Build the Mosque? Islam, Political Cost, and the Practice of Democracy in Greece*. University of Pennsylvania Press. 248 pages.

ΟΙ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ ΤΖΑΜΙΟΥ ΣΤΗΝ ΑΤΤΙΚΗ

Γιατί η κατασκευή ενός τζαμιού στην Αθήνα αποτέλεσε ζήτημα δημόσιας συζήτησης και συχνά σφοδρής αντιπαράθεσης τα τελευταία 130 χρόνια; Ποιοι οι λόγοι για τους οποίους καθυστέρησε τόσο η ανέγερση και η λειτουργία του; Γιατί η Αθήνα ήταν η μόνη ευρωπαϊκή πρωτεύουσα που δεν διέθετε ένα επίσημο τόπο λατρείας των μουσουλμάνων μέχρι πρόσφατα; Και τι τελικά οδήγησε στην ανέγερση και τη λειτουργία του πριν μερικά χρόνια; Ποιο ήταν το πολιτικό κόστος που συχνά χρησιμοποιούνταν ως νομομοποιητική δικαιολογία για τις συνεχείς αναβολές και ματαιώσεις της ανέγερσής του;

Αυτά είναι μερικά από τα βασικά ερωτήματα που διερευνά ο κοινωνικός ανθρωπολόγος Δημήτρης Αντωνίου στο πρόσφατο βιβλίο του με τίτλο *Why not Build the Mosque? Islam, Political Cost, and the Practice of Democracy in Greece* (2025), University of Pennsylvania Press, το οποίο θα κυκλοφορήσει το 2026 από τις εκδόσεις Πατάκη, στη σειρά «Ανθρωπολογικοί Ορίζοντες».

Πρόκειται για μια σημαντική, αναστοχαστική και κριτική μελέτη, στην οποία ο συγγραφέας ανιχνεύει τη γενεαλογία μιας σειράς κυβερνητικών αποφάσεων και εξαγγελιών για την ανέγερση ενός ισλαμικού τεμένους από το 1890 έως και το 2020 τοποθετώντας τες στο ιστορικό, κοινωνικοπολιτικό και πολιτισμικό τους πλαίσιο, ενώ, ταυτόχρονα, ερμηνεύει τους λόγους εξαιτίας των οποίων αυτές έμειναν ατελέσφορες για τόσα χρόνια. Ο ίδιος επιμένει ότι οι συγκεκριμένες εξαγγελίες γίνονται καλύτερα κατανοητές αν αναλυθούν ως διαδικασίες και προϊόντα μιας διακρατικής συμβολικής οικονομίας

στην οποία «η υπόσχεση ενός τζαμού αποσκοπεί στην έναρξη ενός κύκλου αμοιβαιότητας» σε πολιτικό και διπλωματικό επίπεδο (σελ. 45). Όπως το κείμενο αποδεικνύει, από αυτόν τον φαύλο κύκλο υποσχέσεων, εξαγγελιών, ατελέσφορων αποφάσεων, ανενεργών νόμων και διατάξεων, ατέρμονων συζητήσεων και αντιπαραθέσεων στον Τύπο και στην τηλεόραση, καθώς και μιας αξιοσημείωτης αναβλητικότητας και πολιτικών ελιγμών, το ελληνικό κράτος προσδοκούσε πολιτικά οφέλη, όπως, για παράδειγμα, τη σύναψη συμφωνιών με αραβικά κράτη.

Ο συγγραφέας εστιάζει ιδιαίτερα την έρευνά του στον Κάμπο (ψευδώνυμο κοινότητας των Μεσογείων), τόπο στον οποίο είχε αρχικά αποφασιστεί η κατασκευή ενός Τεμένους-Ισλαμικού Πολιτιστικού Κέντρου, με νομοσχέδιο του 2000, εν όψει των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004, καθώς και στους λόγους που, τελικά, οδήγησαν στη ματαίωση της ανέγερσής του. Ο ίδιος είναι οικείος στην κοινότητα που μελετά (γεννήθηκε και μεγάλωσε εκεί), αλλά και «Άλλος», ως ερευνητής ανθρωπολόγος στο Πανεπιστήμιο Columbia στη Νέα Υόρκη όπου ζει τα τελευταία χρόνια. Με τη διττή αυτή ταυτότητα είναι σε θέση να παρατηρεί από τα μέσα και ταυτόχρονα να αναλύει αναστοχαστικά και με νηφαλιότητα το πλούσιο εθνογραφικό του υλικό προβαίνοντας σε πολλαπλές μεθοδολογικές επιλογές: συμμετοχή παρατήρηση, συνεντεύξεις, (ζω)γραφικές αναπαραστάσεις ενός τζαμού και φωτογραφικά αρχεία της κοινότητας, από-οικειοποιώντας μεθοδικά τον οικείο τόπο.

Στην εξαιρετική αυτή εθνογραφία ο Δημήτρης Αντωνίου αποδεικνύει ότι οι αντιδράσεις των ντόπιων κατοίκων του Κάμπου για το τέμενος ήταν δυσανάλογες σε σχέση με τις αντίστοιχες δημοσιεύσεις στον τύπο και τις συζητήσεις στα τηλεοπτικά κανάλια που τους ενοχοποιούσαν για τις συνεχείς αναβολές, αλλά και την τελική ματαίωση της ανέγερσης του τζαμού στην περιοχή τους. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, η πραγματική αιτία ήταν η ισλαμοφοβία και ο εθνικισμός: η συσχέτιση του Ισλάμ αποκλειστικά με την Τουρκία και οι εθνικιστικές πεποιθήσεις τόσο στην επίσημη ρητορική της εκκλησίας όσο και στον λόγο της ακροδεξιάς, η οποία αύξανε συνεχώς τα ποσοστά της από τις εκλογές του 2012. Αυτές οι αντιλήψεις και οι στάσεις περνούσαν και στις τοπικές αρχές (τοπική εκκλησία και αυτοδιοίκηση) μέσα από τα δημοσιεύματα στον τοπικό και εθνικό τύπο, τους διαξιφισμούς των δημοσιογράφων (Ελλήνων/-ίδων και ξένων), των εκπροσώπων των κομμάτων, και των παντός είδους «ει-

δικών» που κατέκλυζαν την κοινότητα, καθώς και μέσα από τις πυρετώδεις συζητήσεις τους στα «παράθυρα» της τηλεόρασης. Όλοι οι ανωτέρω φορείς επιδίωκαν με αυτό τον τρόπο να επηρεάσουν την κοινή γνώμη και τους κατοίκους του Κάμπου, ορισμένοι από τους οποίους, αντίστροφα, εξέφραζαν άγνοια ή έδειχναν πλήρη αδιαφορία για το τζαμί.

Η επιλογή του συγγραφέα να διευρύνει την έρευνά του και να συνομιλήσει με εκπροσώπους μουσουλμανικών κοινοτήτων, της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης, αλλά και με απλούς μουσουλμάνους που εργάζονταν στην περιοχή του Κάμπου, ή ήταν προσκυνητές σε αυτοσχέδια «κρυφά» τζαμιά στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας φωτίζει συμπληρωματικά τους λόγους της συνεχούς αναβλητικότητας αναφορικά με την ανέγερση ενός επίσημου τζαμίου. Παράλληλα, ο συγγραφέας συνομιλεί με πρόσωπα-κλειδιά της ευρύτερης πολιτικής σκηνής, πρακτική που του δίνει τη δυνατότητα σύγκρισης των εξουσιαστικών λόγων και στάσεων που διαμορφώνουν σε μεγάλο βαθμό την κοινή γνώμη.

Τα πολιτικά κόμματα διαφοροποιούνταν ως προς την στάση τους για την ανέγερση του τεμένους, όπως καταδεικνύει η μελέτη του Αντωνίου. Το τέμενος στον Κάμπο είχε προγραμματικά οργανωθεί ως ανεξάρτητη δομή – Ίδρυμα, με χρηματοδότηση από τη Σαουδική Αραβία και σε σύμπραξη των αραβικών πρεσβειών με την τότε σοσιαλιστική ελληνική κυβέρνηση (ΠΑΣΟΚ), κατά τη διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα. Με την εκλογή συντηρητικής κυβέρνησης την ίδια χρονιά (2004) λίγο πριν τη διεξαγωγή τους, το ζήτημα του τζαμίου πάγωσε και όταν επανήλθε το 2015 (επί κυβερνήσεως ΝΔ και πάλι) είχε εντελώς απογυμνωθεί από την εξωστρέφειά του. Έπαψε να αποτελεί πλέον ανεξάρτητο ίδρυμα και η σύμπραξη με αραβικές χώρες ματαιώθηκε. Το ζήτημα επανήλθε επί ΣΥΡΙΖΑ, που είχε θετική στάση στο όλο ζήτημα αλλά και πάλι άτονησε γιατί στο μεταξύ είχε προκύψει η οικονομική κρίση και η ένταξη της χώρας στο ΔΝΤ, ενώ οι ισλαμοφοβικές και εθνικιστικές στάσεις συνέχιζαν να εκδηλώνονται από τους παραπάνω φορείς όπως και η «αντι-μεταναστευτική» δράση εκ μέρους της ακροδεξιάς.

Κεντρική θέση στη μελέτη του Δημήτρη Αντωνίου καταλαμβάνει η έννοια του πολιτικού κόστους, η οποία υπογραμμίζει emphatically την παραδοχή της αναλυτικής αξίας της «κοινής γνώμης» εκ μέρους κυρίως των πολιτικών, δημοσκόπων, στατιστολόγων, δημοσιογράφων και άλλων παραγόντων των μέσων ενημέρωσης. Διεξάγοντας

μα διεισδυτική εθνογραφία του «πολιτικού κόστους», ο συγγραφέας αναλύει με επιστημονική οξυδέρκεια πώς η έννοια αυτή νοηματοδοτείται στη συγκεκριμένη περίπτωση, πώς αξιολογείται και πώς διαμορφώνει τελικά την πρακτική της πολιτικής και την παραγωγή ειδήσεων. Η διεξοδική ανάλυση και η ερμηνεία των ευρημάτων του συγγραφέα προσφέρει μιαν αξιοσημείωτη γνώση και ενσυναίσθηση για τη φύση του σύγχρονου κράτους και την πρακτική της δημοκρατίας. Μας παρέχει, επίσης, τη δυνατότητα να ερμηνεύσουμε πώς οι κρατικές πολιτικές αναζητούν «τι χρειάζεται να γίνει, για να μη γίνει τίποτα» και κατ' αυτόν τον τρόπο αναδεικνύεται η σημασία της «παραγωγικότητας του μη πραγματοποιημένου» (σελ. 175).

Όπως η ανάλυση του Δημήτρη Αντωνίου αποδεικνύει το τέμενος στον Κάμπο δεν ήταν απλώς ένα αποτυχημένο έργο αλλά και ένα παραγωγικό εγχείρημα, ένας εξέχων διαλογικός τόπος όπου διαφορετικές πολιτικές, κοινωνικές και εθνοτικές ομάδες μπορούσαν να ξετάσουν το παρελθόν του έθνους και να αναμετρηθούν με το ερώτημα «ποιος ανήκει ή μπορεί να ανήκει στην Ελλάδα σήμερα;».

Τελικά, το επίσημο τζαμί κτίστηκε στο Βοτανικό και λειτούργησε τον Νοέμβριο του 2020 επί κυβερνήσεως ΝΔ. Πρόκειται για ένα πολύ απλό παραλληλόγραμμο κτίριο, χωρίς ιδιαίτερο ρυθμό, γεγονός που έκανε ορισμένους παρατηρητές και δημοσιογράφους να το παρομοιάσουν με αποθήκη, όπως αναφέρει ο συγγραφέας. Δεν θυμίζει σε τίποτα το «πολιτισμικό ισλαμικό τέμενος» που είχε προγραμματιστεί προγενέστερα να ανεγερθεί σε περίοπτη θέση πάνω σε λόφο του Κάμπου, στους στόχους του οποίου κύρια θέση κατείχε η «διαπολιτισμική ανταλλαγή» ... και η «ενθάρρυνση της αλληλόδρασης μεταξύ Μουσουλμάνων και Χριστιανών» (σελ. 179). Κτισμένο σε απόκεντρη και υποβαθμισμένη περιοχή της Αθήνας, σχετικά μικρής χωρητικότητας, απογυμνωμένο από χαρακτηριστικά τεμένους και ισλαμικά σύμβολα (χωρίς μιναρέ), αλλά και χωρίς μέριμνα για τα διαφορετικά μουσουλμανικά δόγματα στα οποία ανήκουν οι συνεχώς αυξανόμενες ομάδες μουσουλμάνων που βιαίως ή «οικειοθελώς» μετατοπίζονται από τις χώρες τους στην Αθήνα. Απόλυτα ενσωματωμένο στο ελληνικό δημόσιο: κτίστηκε σε πρώην βάση του Πολεμικού Ναυτικού και ελέγχεται απόλυτα από το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων. Το Υπουργείο ορίζει και την 7μελή Διοικούσα Επιτροπή αποτελούμενη κυρίως από εκπροσώπους Υπουργείων και του Δήμου Αθηναίων. Οι εκπρόσωποι της τοπικής μουσουλμανικής κοινότητας που προβλέπεται να συμμετέχουν, ελλείψει οργανω-

μένης μουσουλμανικής κοινότητας στην Αθήνα, ορίζονται από τα άλλα μέλη της Διοικούσας Επιτροπής του τζαμιού, η οποία διορίζει και τον ιμάμη του. Το τζαμί, έτσι, βρίσκεται πλήρως εγκιβωτισμένο στους μηχανισμούς της ελληνικής γραφειοκρατίας, όπως προκύπτει από τη συγκεκριμένη έρευνα.

Το τζαμί πέρασε απαρατήρητο. Η Ελληνική Κυβέρνηση, ωστόσο, είχε εκπληρώσει την υποχρέωσή της στις πιέσεις της ΕΕ, που είχαν αρχίσει από την εποχή της προετοιμασίας των Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα, καθώς και στα αραβικά κράτη προς τα οποία η υποσχηση ενός ισλαμικού τεμένους βρισκόταν σε εκκρεμότητα επί πολλές δεκαετίες. Το τζαμί εγκαινιάστηκε εν μέσω της συνεχιζόμενης οικονομικής κρίσης στη χώρα, και ενώ ίσχυαν μέτρα απαγόρευσης κυκλοφορίας και καραντίνας λόγω της πανδημίας covid-19. Η κοινή γνώμη και τα μέσα ενημέρωσης ήταν τότε στραμμένα σε άλλα, πιο φλέγοντα ζητήματα και δεν ενδιαφέρονταν για την κατασκευή του τζαμιού. Για τον λόγο αυτό, καταλήγει ο Δημήτρης Αντωνίου, «τα πράγματα αρχίζουν να κινούνται μόνο όταν κανείς δεν κοιτάζει» (σελ. 185).

Προσεύχονται, άραγε, στο επίσημο αυτό τζαμί, οι μουσουλμάνοι που ζουν και εργάζονται στην Αθήνα; Το έχουν ενστερνιστεί θεωρώντας το ως κάτι δικό τους; Έχουν κλείσει ή έστω μειωθεί τα αυτοσχέδια τζαμιά που λειτουργούσαν φανερά ή κρυφά στην περιοχή της πρωτεύουσας;

Απαντήσεις στα εύλογα αυτά ερωτήματα του Δημήτρη Αντωνίου θα ανακαλύψουμε, ενδεχομένως, όταν αρχίσουμε εμείς οι ίδιοι και ίδιες να «κοιτάμε» πώς θα καλλιεργήσουμε έναν ευρύτερο και ουσιαστικότερο διάλογο με τους μουσουλμάνους και μουσουλμάνες που ζουν ανάμεσά μας. Το τζαμί είναι μόνο η αρχή.

Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού
Ομότιμη Καθηγήτρια Κοινωνικής Ανθρωπολογίας
Πάντειο Πανεπιστήμιο